

Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23–1940 06 15)

IVADAS

Etnografiniu atžvilgiu Klaipėdos kraštas yra Mažosios Lietuvos dalis, tačiau ypatingas juridinis statusas, politinė priklausomybė XX a. pirmoje pusėje lėmė, kad krašto praeitis istoriografijoje susiformavo kaip atskiras tyrimo objektas. Būtent tokiu aspektu šiame darbe ir mėginsime apžvelgti Klaipėdos krašto vietą Lietuvos užsienio diplomatinėje politikoje. Gali atrodyti, kad yra faktų, kurie lyg ir prieštarautų tokiam požiūriui: 1939 m. gegužės 1 d. Klaipėdos kraštas visapusiškai, net administraciniu atžvilgiu buvo inkorporuotas į Vokietijos Rytprūsių provinciją. Tačiau Lietuvos vyriausybei Klaipėdos krašto sąvoka neprarado aktualumo. Čia buvo daug Lietuvos darbininkų, kuriems reikėjo Lietuvos valdžios paramos. Nemažai rūpesčių kėlė lietuvių tautinės mažumos kultūriniai bei švietimo reikalai, nacių vykdomi kalinimai, trėmimai.

Istoriografijoje ši tema nėra išsamiai tyrinėta. Paminėtina istorikės P. Žostautaitės monografija „Klaipėdos kraštas 1923–1939“¹. Joje autorė apžvelgė ir pačių klaipėdiečių pastangas atkurti lietuvių švietimo bei kultūros įstaigas, Lietuvos vyriausybės požiūrį į darbininkų padėtį. Todėl minėti klausimai šiame darbe plačiau nebus nagrinėjami.

Pagrindiniai šio darbo informacijos šaltiniai buvo tuometinė periodinė spauda, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) medžiaga – Ministrų Tarybos bei Užsienio reikalų ministerijos fondų dokumentai. Pasinaudota ir Martyno Mažvydo nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomu J. Urbšio fondu.

VYRIAUSYBĖS PASTANGOS ATGAIVINTI KLAIPĖDOS KRAŠTO LIETUVIŲ KULTŪROS IR ŠVIETIMO ĮSTAIGAS

1939 m. kovo 30 d., t.y. praėjus vos savaitei po to, kai Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Lietuvos, įvyko Vokietijos vidaus reikalų ministro V. Fricko spaudos konferencija, kurioje buvo išdėstyta Reicho valdžios pozicija tautinių mažumų atžvilgiu. Joje nacių valdžios atstovas smulkiai aptarė kiekvienos mažumos skaičių ir teisinę padėtį, jų kultūrinės savasties raidos perspektyvas.

Šioje kalboje užsiminta ir apie lietuvių padėtį Vokietijoje. Anot V. Fricko, apie lietuvių, kaip tautinę mažumą, esą galima kalbėti tik po Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos. Jo nuomone, kurią jis argumentavo Seimelio 1938 m. gruodžio 11 d. rinkimų rezultatais, Klaipėdos krašte yra nuo 5 iki 10 tūkst. lietuvių. Frickas pabrėžė, kad

lietuviai, kaip ir bet kuri kita tautinė grupė, „savo savasties vystymąsi išlaikys“, kadangi tuo suinteresuota Vokietija, turinti Lietuvoje 45 tūkst. žmonių tautinę mažumą².

Šis Reicho pareigūno pranešimas sulaukė nemažo lietuvių visuomenės susidomėjimo.

Dar kovo 26 d. „Lietuvos aidas“ informavo, kad Vokietijoje egzistuoja tam tikri politiniai sluoksniai, kurie pasisako už platesnių teisių suteikimą lietuviams, ir pabrėžė, jog tai „žymiai prisidėtų prie lietuvių ir vokiečių tautų susiartinimo“³.

Daug vilčių į minėtą V. Fricko kalbą dėjo ir mažalietuvių laikraštis „Naujasis Tilžės keleivis“. Ja remiantis buvo grindžiamas tautinės mažumos veiklos legitimumas, apeliuojama į pačių vietinių lietuvių iniciatyvą kovojant dėl savo teisių⁴.

Tačiau minėtas V. Fricko pranešimas tebuvo eilinė nacių propagandinė variacija. Vokietija tautinių mažumų, tarp jų ir Klaipėdos krašto lietuvių, atžvilgiu neatsisakė griežtos politikos. Dar kovo 25 d. buvo paskelbta, kad lietuvių kultūros įstaigų veikla yra suspenduojama⁵, o viltys atnaujinti jų veiklą buvo menkos. Nacių valdžia beatodairiškai kišosi į įvairias žmogaus gyvenimo sritis, hitlerinio vadizmo principas nepaliko vietos Lietuvos piliečių ar svetimtaučių iniciatyvai. Jei ir galėjo egzistuoti kokia nors Klaipėdos krašto lietuvių kultūrinė veikla, tai tik inicijuota ar palaikoma Lietuvos vyriausybės.

Tautinės veiklos organizavimas Lietuvos vyriausybei buvo itin aktualus. Ji siekė suaktyvinti Klaipėdos krašto lietuvių visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą, padaryti jį ne tik intensyvų, bet ir kryptingesnį. Sunku būtų teigti, kad Lietuvos vyriausybė tautinei mažumai buvo numačiusi kokius nors konkrečius po-

litinius uždavinius. 1939 m. balandžio 18 d. įvykusio Ministrų Tarybos posėdžio, kuriame buvo suformuluota vyriausybės pozicija Klaipėdos krašto įvykių atžvilgiu, protokolas nėra išsamus. Jame neatsispindi vyriausybės narių svarstymai dėl tolesnių veiklos perspektyvų. Vis dėlto iš protokolo matyti, kad „tautiniais sumetimais“ buvo siekiama krašte sutelkti kuo daugiau inteligentijos ir pasiturinčio sluoksnio lietuvių⁶. Realiai įgyvendinti to nepavyko, nes nacių valdžios persekiojami į Lietuvą iš Klaipėdos krašto bėgo ne tik darbininkai, bet ir valdininkai bei inteligentai. Beveik po metų, 1940 m. balandžio 11 d., Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje A. Kalvaitis pranešė, kad didžioji dalis inteligentų, galinčių prisidėti prie lietuvių kultūrinės veiklos organizavimo, „<...>Klaipėdos kraštą turėjo apleisti“⁷.

Lietuvos vyriausybė ypač stengėsi įkurti krašte lietuvių kultūros draugiją, kuri turėtų ne tik atlikti kultūros centro vaidmenį, bet ir organizuoti lietuviškas mokyklas. Būtent tokių švietimo įstaigų trūkumas buvo laikomas opiausia problema. Lietuvos URM iš Karaliaučiaus ir Klaipėdos generalinių konsulatų gaudavo daug neramių žinių apie vokiečių valdžios mėginimus vykdyti germanizaciją per švietimo sistemą. Per visą aprašomąjį laikotarpį Klaipėdoje tebuvo šeši lietuviški skyriai, įsteigti prie vokiškų mokyklų⁸. Be to, vokiečių agitatoriai įkalbinėdavo lietuvius, kad jie savanoriškai leistų vaikus mokytis vokiškose mokyklose. Tilžės konsulato birželio 14 d. pranešimu, nacių propagandininkams pavyko suagituoti Pagėgių apskrityje gyvenančius lietuvius darbininkus, kurių daugelis net raštiškai davė tokį pasižadėjimą⁹.

Taip susiklosčius aplinkybėms, Lietuvos vyriausybė buvo suinteresuota lietuviškų

mokyklų egzistavimu Klaipėdos krašte. 1939 m. gegužės 3 d. Karaliaučiaus konsulas L. Dymša šiuo tikslu kreipėsi į Rytų Prūsijos oberprezidentą E. Kochą, tačiau jam buvo atsakyta, kad leidimas veikti lietuviškos mokykloms yra Berlyno institucijų kompetencija¹⁰.

Lietuvos diplomatų veikla šia kryptimi ypač suintensyvėjo 1939 m. vasaros pabaigoje, nes rugpjūčio 4 d., prasidėjus naujiems mokslo metams, į Klaipėdos konsulatą kreipėsi daug lietuvių teiraudamiesi, „ar ir kada bus lietuviškos mokyklos atidarytos Klaipėdos mieste ir krašte“¹¹.

1939 m. rugpjūčio 4 d. dėl leidimo veikti lietuviškos mokykloms į Vokietijos valstybės pasekretorių Woermanną kreipėsi Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa. Rugpjūčio 18 d. tuo pačiu reikalu jis kalbėjosi su Reicho Užsienio reikalų ministerijos Skandinavijos bei Pabaltijo skyriaus vedėju Grundherriu¹².

Panašių veiksmų ėmėsi ir žemesnio rango Lietuvos diplomatai. 1939 m. rugpjūčio 7 ir 9 d. į Rytprūsių provincijos vadovą kreipėsi L. Dymša; jam buvo pažadėta, kad ši problema bus sprendžiama¹³.

Nors Lietuvos valdžios atstovai ir labai stengėsi, tačiau įsteigti lietuvišką mokyklą Klaipėdos krašte nepavyko. Diplomatai sulaukė iš Vokietijos pareigūnų tik pažadų, kad šie reikalai bus sprendžiami, o konkretūs sprendimai buvo vilkinami. Turbūt todėl Lietuvos vyriausybė šį tikslą mėgino įgyvendinti kitoku būdu – įkurti lietuvių organizaciją, kuri ne tik rūpintųsi švietimu, bet ir dirbtų platesnį kultūros darbą.

Siekdama įkurti lietuvių kultūros draugiją, Lietuvos vyriausybė turėjo du alternatyvius variantus. Vienas jų – įkurti tokią draugiją, kuri galėtų reprezentuoti Klaipėdos

krašto lietuvius kaip šio regiono Vokietijos tautinę mažumą. Tokiu atveju, sėkmingai klostantis įvykiams, iškiltų reali perspektyva bendradarbiauti ar net susijungti su Rytprūsiose veikiančia lietuvių draugija. Šios draugijos nariai tuo buvo itin suinteresuoti, nes tai galėjo sustiprinti visos Rytų Prūsijos lietuvių tautinės mažumos pajėgumą kovojant dėl savo teisių Vokietijoje. Tokias idėjas propagavo „Naujasis Tilžės keleivis“, kurio straipsniuose buvo išsakomos viltys gauti Lietuvos valstybės paramą šiai veiklai¹⁴.

Tačiau Lietuvos vyriausybė daugiau orientavosi į tai, kad būtų įkurta kultūros draugija, kuri apimtų tik Lietuvos pilietybę turinčius asmenis. Be abejo, kurį laiką domėtasi tautinės mažumos reikalais. Antai 1939 m. gegužės 3 d. Karaliaučiaus konsulas L. Dymša siūlė Rytprūsių provincijos vadovui leisti veikti suspenduotai Lietuvių mokyklų draugijai, kurios nariais buvo daug vietinių klaipėdiečių¹⁵. Kiek vėliau, gegužės 23 d., URM centras pavedė Lietuvos pasiuntinybėms Varšuvoje ir Berlyne gauti ir atsiųsti vyriausybei lenkų tautinės mažumos statutą Vokietijoje¹⁶. Matyt, jo pavyzdžiu norėta organizuoti Klaipėdos krašto lietuvius į aktyvią tautinę mažumą. Vis dėlto reikėtų pabrėžti, kad jau 1939 m. birželio antroje pusėje Kauno vyriausybė daugiau dėmesio ėmė skirti šio krašto Lietuvos piliečių tautinei ir kultūrinei veiklai. Manytume, kad tokį požiūrį ir veiklos pokytį lėmė kelios priežastys. Viena jų – gana pragmatiška nuostata, kad piliečių tautinę bei kultūrinę veiklą bus lengviau organizuoti. Taip manyti skatino Rytprūsių valdininkų veiksmai tautinės mažumos atžvilgiu. Nacių valdžios atstovai laikėsi pozicijos, kad klaipėdiečiai mažaliečiai neturi orientuotis į Lietuvos valdžios paramą. Kai 1939 m. balandžio 7 d. pas

Gumbinės valdytoją Rodę buvo nuvykę lietuvių delegacijos atstovai, jiems buvo pareikšta, kad visi Klaipėdos krašto žmonės yra vokiečiai, tuo tarpu Lietuvos valdžia privalo rūpintis tik čia esančiais Lietuvos piliečiais¹⁷.

Lietuvių kultūros reikalai vyriausybei tapo itin aktualūs 1939 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje, kai buvo rengiamasi sudaryti sutartį su Vokietija dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės. 1939 m. liepos 8 d. pasirašius sutartį¹⁸, Lietuvos vyriausybei atsivėrė perspektyva turėti juridinį pagrindą savo piliečių kultūriniais interesams ginti. Būtent šitaip reikia suprasti URM centro nurodymus: 1) išsiaiškinti, kokias teises bei laisves turi Vokietijos piliečiai Lietuvoje, ir 2) apie jas pranešti pasiuntinybei Berlyne bei Karaliaučiaus ir Klaipėdos konsulatams, kad šie reikalautų iš Vokietijos įstaigų tokių pat teisių „organizuotis mūsų piliečiams“¹⁹.

Svarbios buvo ir to meto tarptautinės aplinkybės. 1939 m. vasarą didėjo įtampa tarp Vokietijos ir Lenkijos. Siekdama atsiimti iš Lenkijos dar vieną „Versalio liekaną“ – „Dancigo koridorių“, nacistinė Vokietija buvo suinteresuota ne tiek Lietuvos neutralumu, kiek jos įtraukimu į savo politinę ir karinę įtakos sferą. Tai buvo akivaizdus mėginimas apsupti priešininkę iš Šiaurės Rytų. Lietuvos vyriausybė jautriai reagavo į mėginimus įverti ją į diplomatinę kovą, ji manė, kad tik neutralios valstybės statusas padės išsaugoti nepriklausomybę. Tokia tarptautinės situacijos samprata neleido vyriausybei mėginti aktyviau organizuoti Klaipėdos krašte lietuvių tautinės mažumos kultūrinę veiklą ar draugiją. Pagrįstai buvo baiminamasi, kad tai gali nuvesti iki dvišalės sutarties dėl tautinių mažumų teisių sudarymo. Tokia perspektyva Kauno politikų neviliojo, nes galėjo

didinti Lenkijos, taip pat Anglijos ir Prancūzijos įtarinėjimus dėl pernelyg gerų Vokietijos ir Lietuvos santykių. Užsienyje besigydantis ministras J. Urbšys 1939 m. rugpjūčio 15 d. privačiame laiške K. Bizauskui rašė: „<...>manyčiau reikiant vengti kalbėtis su vokiečiais (kaip ir su lenkais) dėl abipusio mažumų reikalų sutvarkymo kokiais žodiniais ar dar mažiau raštiniais sutarimais ar susitarimais“²⁰.

Pažymėtina, kad 1939 m. vasarą ir rudėnį Lietuvos vyriausybė aktyviai nesprenė piliečių draugijos Klaipėdos krašte įkūrimo problemos. Prie Reicho valstybinių institucijų akredituoti diplomatai daug dėmesio skyrė Vokietijos ir Lenkijos konflikto analizei, prognozavo jo raidos tendencijas. Nemažą susirūpinimą kėlė svarstymai, ar Lietuvos teritorija netaps kompensacijos už „Dancigo koridorių“ objektu²¹. Be to, kaip jau anksčiau minėta, dar 1939 m. rugpjūčio mėn. daug pastangų buvo skiriama konkrečiam tikslui – lietuviškos mokyklos steigimui. Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas kuriam laikui sustabdė šių uždavinių įgyvendinimą.

1940 m. pradžioje Lietuvos vyriausybė vėl ėmė rūpintis įkurti piliečių draugiją Klaipėdos krašte. Tam ją paskatino suaktyvėjusi vokiečių tautinės mažumos Lietuvoje veikla: ji siekė savo laikraštį „Deutsche Nachrichten für Litauen“ leisti jau ne vieną, o du kartus per savaitę. Sausio mėn. šiuo klausimu su užsienio reikalų ministru J. Urbšiu kalbėjosi Vokietijos pasiuntinys Kaune E. Zechlinas²².

Reaguodamas į tokią Reicho iniciatyvą, Klaipėdos konsulas A. Kalvaitis ministerijai siūlė adekvačiai siekti savų uždavinių įgyvendinimo – Klaipėdos krašte įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį²³. 1940 m. vasario 7 d. URM pavedė pasiunti-

niui Berlyne K. Škirpai²⁴, o vasario 10 d. ir Karaliaučiaus konsului L. Dymšai²⁵ kreiptis į atitinkamas Vokietijos valdžios instancijas, rūpintis, kad šie aktualūs klausimai būtų išspręsti. Tačiau, nepaisant gana aktyvių Lietuvos diplomatų veiksmų, įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį Klaipėdos krašte nepavyko. Į daugkarčius prašymus Vokietijos valdžia atsakydavo, kad svetimšalių padėties Lietuvoje ir Vokietijoje negalima lyginti, nes pastaroji yra kariaujanti valstybė²⁶. 1940 m. kovo 20 d. pranešime E. Turauskui K. Škirpa pažymėjo, kad „<...> vokiečiai neskuba minėtą mūsų prašymą patenkinti, bet ir vengia duoti neigiamą atsakymą“²⁷. Taigi panašiai kaip 1939 m. pavasarį ir vasarą lietuviškos mokyklos klausimo sprendimą, taip ir 1940 m. Lietuvos piliečių draugijos įkūrimo bei laikraščio leidimo problemą nacių valdžia vilkino.

Pažymėtina, kad siekdama įgyvendinti šiuos tikslus vyriausybė vengė kaip diplomatinę priemonę naudoti spaudimą Lietuvos vokiečių tautinei mažumai bei Reicho piliečiams, nes tai galėjo paskatinti pastaruosius repatrijuoti į Vokietiją. Tokia įvykių tėkme Lietuvos valdžia nebuvo suinteresuota. URM Politikos departamento direktoriaus E. Turausko teigimu, vokiečių buvimas šalyje laikytas saugumo garantu ir kriterijumi prieš visišką Sovietų okupaciją²⁸.

LIETUVIŲ KATALIKŲ KUNIGŲ RĖMIMAS

Lietuvos vyriausybės paramą lietuviams kunigams galima sulyginti su anksčiau aprašytomis pastangomis atgaivinti Klaipėdos krašto lietuvių tautinį ir kultūrinį gyvenimą. Neabejotina, kad daugiausia dėmesio buvo kreipiama ne tiek į minėtų dvasininkų sielo-

vados darbą, kiek į jo tautišką aspektą. Tačiau priešingai negu siekimas įsteigti lietuvišką mokyklą ar piliečių draugiją, lietuvių dvasininkų rėmimas nesuponavo konkrečios sąveikos su Reicho valdžios atstovais. Tai buvo katalikų kunigų, kilusių iš Didžiosios Lietuvos, finansavimas, kadangi Klaipėdos kraštą atplėšus nuo Lietuvos atlyginimai kunigams, kuriuos jie anksčiau gaudavo iš krašto direktorijos biudžeto, nebuvo mokami²⁹.

1939 m. gegužės pradžioje URM centras gavo pranešimą, kad Lietuvos komisariate Klaipėdoje apsilankė du kunigai. Pranešime informuojama apie pasunkėjusią jų materialinę padėtį bei ketinimus išvykti į Lietuvą, jei atlyginimai nebus mokami. Komisariatą siūlė eksministrui S. Lozoraičiui, dar 1939 m. kovo 23 d. Ministrų Tarybos įgaliojamam rūpintis klaipėdiečių reikalais, pasidomėti kunigų atlyginimais³⁰.

Dvasininkų darbo reikšmę Klaipėdos krašto lietuvių tautiškumui vyriausybė gerai suprato ir vertino. S. Lozoraitis, gavęs minėtą Lietuvos komisaro pavaduotojo pranešimą, konstatavo: „Atrodo, kad yra mūsų interese, kad tie kunigai paliktų Klaipėdos krašte. Todėl reikėtų sumokėti jiems algas“³¹.

Toliau tyrinėjant šį „kunigų reikalą“ išsiaiškinta, kad finansiškai remti vertėtų penkis kunigus: Klaipėdoje dirbančius vikarus Juknevičių ir Maknį, Šilutės vikarą Staškevičių bei Pagėgių ir Viešvilės klebonus Bejerčių ir Lechavičių³². 1939 m. gegužės 22 d. S. Lozoraitis kreipėsi į Ministrų Tarybą prašydamas apsvarstyti šį klausimą posėdyje³³. 1939 m. gegužės 27 d. vyriausybė šiam siūlymui pritarė ir paskyrė Pagėgių klebonui 400 markių, Viešvilės – 350 markių, vikarams – po 250 markių mėnesinius atlyginimus³⁴.

1940 m. atlyginimų mokėjimas buvo pratęstas³⁵.

VYRIAUSYBĖS PASTANGOS IŠLAISVINTI LIETUVIUS IŠ KALINIMO ĮSTAIGŲ

Savų piliečių ar tautiečių gynimas nuo užsienio valstybinių institucijų represijų yra tiesioginė ir svarbiausia kiekvienos vyriausybės pareiga. Lietuvos vyriausybei didelį nerimą kėlė Klaipėdos krašte nacių vykdomi lietuvių areštai ir kalinimas, prasidėję 1939 m. kovo 22 d., dar nepasirašius Lietuvos ir Vokietijos sutarties dėl krašto atidavimo pastarajai. Skaudžiausiai jie palietė iš Mažosios Lietuvos kilusius asmenis, kurie anksčiau „kolaboravo“ su Lietuvos valdžia³⁶.

Lietuvos vyriausybė buvo numachiusi tokį galimą nacių elgesį. Iš anksto pasirūpinta gauti Berlyno garantijas, kad joks „<...> Klaipėdos krašto gyventojas nebus persekiojamas ar skriaudžiamas dėl jo politinės laikysenos ryšium su ligšioliniu Klaipėdos krašto priklausymu Lietuvai“³⁷. Tačiau ši svarbi nota Klaipėdos spaudoje buvo paskelbta tik po penkių dienų³⁸, o nacių pareigūnai teigė, kad lietuviai suimami preventiškai, siekiant juos apsaugoti nuo provokiškai nusiteikusių klaipėdiečių išpuolių. Tokiomis aplinkybėmis Lietuvos vyriausybė savo uždaviniu laikė išlaisvinti kalinamus asmenis ir sustabdyti tolesnius areštus.

Imtis aktyvesnių veiksmų šia linkme vyriausybė negalėjo, nes labai trūko informacijos apie kalinamus asmenis. Tam tikrą paslaugą padarė užsienio spauda, ypač Lenkijos, skelbdama apie represijas, net paskelbdama žinią, kad Klaipėdos krašte įkurta koncentracijos stovykla. Nors tokia informacija buvo perdėta, tačiau ji sukėlė Vokietijos spaudos polemiką. Kovo 29 d. Vokietijos telegramų agentūra buvo priversta paskelbti, kad prijungus kraštą prie Vo-

kietijos buvo areštuoti 183 asmenys, iš kurių 125 tebelaikomi suimti³⁹.

Užsienio spaudos reakcija tebuvo palanki aplinkybė vyriausybei veikti. Siekiant, kad lietuviai būtų paleisti iš kalinimo įstaigų, reikėjo žinoti tikslius suimtųjų duomenis. Pozityvus buvo S. Lozoraičio paskyrimas „<...> rūpintis reikalais, susijusiais su Berlyne pasirašyta Lietuvos ir Vokietijos sutartimi dėl Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Lietuvos“⁴⁰. Eksministras tinkamai šiuos klausimus sprendė URM centre, koordinavo pasiuntinybės Berlyne bei konsulatų bendrus veiksmus. Jau 1939 m. kovo 23 d. Lietuvos komisariatas Klaipėdoje pradėjo sudarinėti suimtų tarnautojų sąrašą⁴¹, o balandžio 1 d. pasiuntinybė Berlyne pirmą kartą kreipėsi į Reicho centrinės instancijas dėl lietuvių paleidimo iš kalėjimų⁴².

Išlaisvinti lietuvius iš nacių kalėjimų buvo mėginama trimis lygmenimis: Klaipėdos generalinis konsulas ir komisariatas kreipdavosi į vietines instancijas, Karaliaučiaus generalinis konsulas – į Rytprūsių vadovą, o pasiuntinybė Berlyne – į *Auswärtiges Amt* (Užsienio reikalų ministerijos) atsakingus pareigūnus. Toks platus veikimo būdas pasiteisino, nes nebuvo gaištama laiko Reicho instancijų kompetencijos aiškinimuisi. Kad tokia problema egzistuoja, užsiminė ir Klaipėdos komisariatas. Pranešime Karaliaučiaus konsului komisaro pavaduotojas rašė, kad yra lietuvių, kurie kalinami ne Tilžės ar Klaipėdos policijos, o gestapo (slaptosios policijos). Kadangi ši instancija nepavaldi nei prezidentams, nei oberprezidentui, siūloma kreiptis į Karaliaučiaus gestapo valdininkus, „<...> o jei nepavyks, tai tik Berlyne“⁴³.

Efektyviausi buvo tiesioginiai pasiuntinybės Berlyne kreipimaisi į Užsienio reikalų

ministeriją. Iki 1939 m. vasaros ji pateikė tris reikalavimus kartu su suimtųjų sąrašais, prašydama nurodytus asmenis paleisti iš kalinių įstaigų⁴⁴. Nors dėl šių reikalavimų pasiuntinybė „<...> atsidūrė juokingoje prieš *Auswärtiges Amt* padėtyje“ (duomenys apie kalinamus asmenis nebuvo tikslūs), buvo pasiekta konkrečių laimėjimų. 1939 m. birželio 21 d. pasiuntinybės patarėjas J. Kajeckas pranešė, kad „<...> turimomis žiniomis, rodos, paleisti visi klaipėdiečiai, dėl kurių paleidimo savo laiku daryta žygių“⁴⁵.

Nauja lietuvių kalinimo banga buvo susijusi su Antrojo pasaulinio karo pradžia. Reicho propaganda skelbė, kad Vokietija yra ir buvo nenugalima, o karas šimtmečio pradžioje pralaimėtas vien dėl vidaus priešų veiklos. Todėl už kitų valstybių radijo klausymąsi ir „klaidingos“ informacijos skleidimą buvo baudžiama labai griežtomis bausmėmis, galėjo būti skiriama net mirties bausmė⁴⁶. Būtent dėl Kauno radijo laidų klausymosi Klaipėdos krašto lietuviai buvo dažniausiai kalinami. Tokio pobūdžio areštų pasitaikydavo net labai didelio masto. Antai 1940 m. sausio 4 d. Klaipėdos ypatingasis teismas svarstė 13 lietuvių darbininkų bylą – tie darbininkai susirinkę viename bute kelis kartus per savaitę klausėsi žinių iš Lietuvos⁴⁷.

Draudimas klausytis užsienio radijo galiojo visoje Reicho teritorijoje, todėl negalėjo būti lengva išlaisvinti už tai nubaustus lietuvius. Iniciatyvą keisti politiniais kalinių parodė Vokietijos pareigūnai. 1940 m. pradžioje Rytprūsių oberprezidentas konsului L. Dymšai pasiūlė Lietuvoje nubaustus vokiečius iškeisti į lietuvius, nuteistus už Kauno radijo klausymąsi⁴⁸.

1940 m. pradžioje prasidėjęs keitimasis politiniais kalinių tarp abiejų valstybių tę-

sėsi iki pat Sovietų Sąjungos įvykdytos okupacijos.

PASTANGOS SUSTABDYTI LIETUVIŲ TRĖMIMUS IŠ KLAIPĖDOS KRAŠTO

Klaipėdos krašto lietuvių areštus dažnai lydėjo paralelinis reiškiny – buvusių kalinių kaip „kenksmingų ir pavojingų Reichui bei vokiečių tautai“ ištrėmimas į Lietuvą. Prievara išsiunčiamus žmones galima suskirstyti į tris grupes: 1) asmenys, nubausti už kriminalinius nusikaltimus bei administracinius pažeidimus, 2) lietuviai, kuriems reikėjo socialinės paramos ar buvo privaloma mokėti pensijas bei kompensacijas, ir 3) stiprios tautinės nuostatos laikęsi klaipėdiečiai, kurie net gestapo akivaizdoje sugebėjo identifikuotis lietuviais.

Be abejonės, Lietuvos vyriausybė nevienodai reagavo į šių skirtingų žmonių grupių trėmimus. Pavyzdžiui, pirmuoju atveju tebuvo konstatuotas prievartinio išsiuntimo faktas – 1940 m. sausio 24 d. konsulas A. Kalvaitis pranešė, kad Klaipėdos policijos direktorius O. Böttcheris iki to laiko ištrėmė 74 Lietuvos piliečius, kurie buvo nuteisti dar prieš Klaipėdos krašto prijungimą prie Vokietijos⁴⁹.

Kur kas didesnė problema buvo iš Klaipėdos krašto kilusių lietuvių trėmimas. 1939 m. balandžio 25 d. Klaipėdos komisaratas pranešė, kad Reicho valdžios atstovai reikalauja pasižadėjimų, kuriuose klaipėdiečiai įsipareigoja apleisti kraštą⁵⁰. Balandžio 28 d. URM kreipėsi į pasiuntinybę Vokietijoje prašydama atkreipti į tai Užsienio reikalų ministerijos dėmesį⁵¹. Nors Berlynas trėmimo faktų stengėsi nepripažinti, vis dėlto minėtos vyriausybės pastangos davė gerų rezultatų. 1939 m. birželio 21 d. pranešime

ministerijai pasiuntinybės patarėjas pareiškė, kad apie naujus trėmimus jau neturima informacijos, o pačiam „trėmimo metodui“ yra užkirstas kelias⁵².

Pastarasis teiginys buvo per daug optimistinis, nes trėmimai nepasibaigė 1939 m. pavasarį – buvo tremiama ir vėliau. Vyriausybė aktyviai reagavo į kiekvieną konkretų lietuvių ištrėmimą. Be abejo, tai turėjo įtakos trėmimų mastams.

IŠVADOS

1. Reaguodama į Vokietijos vykdomą germanizacijos politiką Lietuvos vyriausybė rūpinosi įsteigti Klaipėdos krašte lietuvišką mokyklą ir kultūros draugiją. 1939 m. pavasarį lietuvių klaipėdiečių bei Lietuvos piliečių kultūriniai ir tautiniai interesai vyriausy-

bės veikloje nebuvo diferencijuojami, tačiau dėl tarptautinių aplinkybių, nacių vykdomos griežtos politikos tautinių mažumų atžvilgiu 1939 m. vasarą Lietuvos valdžios požiūris pakito – daugiausia dėmesio pradėta skirti piliečių kultūros draugijos įkūrimui. Vis dėlto vyriausybei nepavyko įgyvendinti ir šio tikslo.

2. Suprasdama lietuvių kunigų darbo reikšmę tautiškumui, Lietuvos vyriausybė finansiškai rėmė jų veiklą.

3. Nagrinėjamu laikotarpiu vyriausybė nemažai rūpinosi, kad iš kalinimo įstaigų būtų paleisti lietuviai ir būtų sustabdyti trėmimai. Aktyvūs jos veiksmai davė pageidaujamo rezultatų (ypač 1939 m. pavasario pabaigoje–vasaros pradžioje), tačiau visiškai užkirsti kelią tokiems neigiamiems reiškiniams nepavyko.

Nuorodos

¹ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, Vilnius, 1992.

² V. Fricko 1939 m. kovo 30 d. kalba žurnalistams ir diplomatom, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 2169, l. 61, 62.

³ Susirūpinta lietuvių likimu Klaipėdos krašte, *Lietuvos aidas*, 1939, Nr. 139.

⁴ Rytprūsių lietuviai atvirai gali prisipažinti prie lietuviškumo, *Naujasis Tilžės keleivis*, 1939, balandžio 4.

⁵ P. Žostautaitė, op. cit., p. 351.

⁶ Ministrų Tarybos 1939 m. balandžio 18 d. posėdžio protokolas, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 71.

⁷ A. Kalvaičio 1940 m. balandžio 11 d. pranešimas URM, ibid., f. 383, ap. 2, b. 21, l. 233.

⁸ Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 16 d. pranešimas S. Lozoraičiui, ibid., ap. 7, b. 2140, l. 22.

⁹ Tilžės konsulato 1939 m. birželio 14 d. pranešimas URM Politikos departamentui, ibid., b. 2180, l. 13.

¹⁰ Konsulo L. Dymšos 1939 m. gegužės 3 d. raštas URM Politikos departamentui, ibid., ap. 2, b. 21, l. 80.

¹¹ Klaipėdos konsulato 1939 m. rugpjūčio 8 d. pranešimas Nr. 2, ibid., l. 59.

¹² K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 18 d. raštas užsienio reikalų ministrui, ibid., l. 42.

¹³ Konsulo L. Dymšos 1939 m. rugpjūčio 9 d. pranešimas URM Politikos departamentui, ibid., l. 56.

¹⁴ Rytprūsių lietuviai tikisi turėti lietuviškų mokyklų, *Naujasis Tilžės keleivis*, 1939, balandžio 15.

¹⁵ L. Dymšos 1939 m. gegužės 3 d. raštas URM Politikos departamentui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 13.

¹⁶ Ibid., b. 45, l. 23, 24.

¹⁷ P. Žostautaitė, op. cit., p. 352.

¹⁸ Vokietijos Reicho ir Lietuvos Respublikos 1939 m. liepos 8 d. sutartis dėl klaipėdiškių pilietybės, LCVA, f. 383, ap. 8, b. 1176.

¹⁹ Pieštuku pažymėtos (S. Lozoraičio?) pastabos, ibid., ap. 7, b. 2180, l. 12.

²⁰ J. Urbšio 1939 m. rugpjūčio 15 d. laiškas K. Bizauskui, Martyno Mažvydo nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 61–231, l. 9.

²¹ K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 22 d. raštas K. Bizauskui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2115, l. 84.

²² Konsulo A. Kalvaičio 1940 m. sausio 30 d. raštas užsienio reikalų ministrui, ibid., ap. 2, b. 21, l. 244.

²³ Ibid.

²⁴ URM Politikos departamento direktoriaus 1940 m. vasario 7 d. raštas K. Škirpai, ibid., l. 242.

²⁵ E. Turausko 1940 m. vasario 13 d. pro memoria, *ibid.*, f. 923, ap. 1, b. 1450, l. 17.

²⁶ K. Škirpos 1940 m. vasario 14 d. pranešimas E. Turauskui, *ibid.*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 239.

²⁷ K. Škirpos 1940 m. kovo 20 d. pranešimas E. Turauskui, *ibid.*, l. 238.

²⁸ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990, p. 163.

²⁹ Komisarų pavaduotojo raštas S. Lozoraičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2140, l. 21.

³⁰ *Ibid.*

³¹ S. Lozoraičio 1939 m. gegužės 11 d. telegrama, *ibid.*, l. 19.

³² Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 16 d. pranešimas S. Lozoraičiui, *ibid.*, l. 22, 23.

³³ S. Lozoraičio 1939 m. gegužės 22 d. raštas Ministrų Tarybos generaliniam sekretoriui, *ibid.*, l. 18.

³⁴ Ministrų Tarybos generalinio sekretoriaus 1939 m. gegužės 27 d. pranešimas S. Lozoraičiui, *ibid.*, l. 17.

³⁵ E. Turausko 1940 m. sausio 13 d. raštas Ministrų Tarybos generaliniam sekretoriui, *ibid.*, l. 3.

³⁶ Klaipėdoje prasidėjo lietuvių areštai, *Lietuvos aidas*, 1939, kovo 24.

³⁷ E. Weizsäckerio 1939 m. kovo 23 d. nota, *ibid.*

³⁸ Areštai Klaipėdos krašte ir susirašinėjimai

dėl jų, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47.

³⁹ Klaipėdoje buvo suimti 183 asmenys, *Lietuvos aidas*, 1939, kovo 30.

⁴⁰ Ministrų Tarybos 1939 m. kovo 23 d. posėdžio protokolai, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 51.

⁴¹ Areštai Klaipėdos krašte [...], *ibid.*, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 12 d. raštas Karaliaučiaus konsului, *ibid.*, l. 66.

⁴⁴ Areštai Klaipėdos krašte [...], *ibid.*, l. 47, 48.

⁴⁵ J. Kajecko 1939 m. birželio 21 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui, *ibid.*, l. 190.

⁴⁶ A. Kalvaičio 1939 m. rugsėjo 11 d. pranešimas URM, *ibid.*, ap. 2, b. 21, l. 190.

⁴⁷ Klaipėdoje nubausta 13 lietuvių darbininkų, *Lietuvos aidas*, 1940, sausio 9.

⁴⁸ E. Turausko 1940 m. vasario 13 d. pro memoria, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1450, l. 17.

⁴⁹ A. Kalvaičio 1940 m. sausio 24 d. pro memoria, *ibid.*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 8.

⁵⁰ V. Gailiaus 1939 m. balandžio 25 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 7, b. 2181, l. 99.

⁵¹ S. Lozoraičio 1939 m. balandžio 28 d. raštas K. Škirpai, *ibid.*, l. 33.

⁵² Pasiuntinybės patarėjo 1939 m. birželio 21 d. raštas URM, *ibid.*, l. 13.

Saulius Grybkauskas

THE POLICY OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA WITH RESPECT TO LITHUANIAN POPULATION IN THE NAZI GERMANY OCCUPIED KLAIPĖDA REGION

Summary

In March 23, 1939 the Nazi Germany occupied Klaipėda region of Lithuania. After the occupation the Lithuanian government made great attempts through diplomatic channels to improve the cultural media of Lithuanian population in the region. One of the attempts to realise the idea was to found the Lithuanian Cultural Centre in Klaipėda. Through the Centre the Lithuanian government planned to open schools for the Lithuanians of the region.

The initiators of the would be Centre faced a problem of what tactics they should stand in choosing priorities. The alternative was – either to concentrate the activities on supporting the Lithuanian ethnic minority or on individuals having Lithuanian

citizenship. Considering the international situation in the forties the Lithuanian government choose the second option. However, the idea to found the centre failed.

Besides the attempts to improve cultural media of Lithuanian population the Government made every effort to stop the deportation of Lithuanian population from the region. The Government also mediated in releasing Lithuanians from places of imprisonment. It must be said that some efforts of the Lithuanian government were very successful, but of course it could not fully stop the above mentioned negative process in Klaipėda region.